

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVI (2018),
Книжка / Issue 1

БЕЛЕЖКИ ЗА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ХАН ТЕРВЕЛ

Димо ЧЕШМЕДЖИЕВ

NOTES ON THE BULGARIAN-BYZANTINE RELATIONS DURING KHAN TERVEL

Dimo CHESHMEDJIEV

Abstract: In the article the author makes an attempt to find answers to some controversial questions concerning Khan Tervel, such as when and under what circumstances his reign ended, who was his successor, what was the Bulgarian participation in the coup d'état attempt in Byzantium in 718. Based on the main sources for the period and the studies of Bulgarian and foreign historians, the author presents different opinions and throws light on those questions which are examined in the context of the relations between Bulgaria and Byzantium.

Key words: Khan Tervel, Byzantium, Caesar, Bulgarian-Byzantine relations, coup d'état.

Както е добре известно, един от проблемите на българската история по времето на хан Тервел е този до кога той е останал на престола, каква е неговата съдба, кой е неговият наследник. Този въпрос е пряко свързан с българо-византийските отношения от това време и може да се реши само в техния контекст. Тук няма да се опитвам да решавам този проблем дефинитивно, моята цел е по-скромна, да хвърля светлина върху някои негови аспекти [Чешмеджиев, Д. 2010, с. 68–72].

Всъщност проблемът се създава от Теофан Изповедник, който на две различни места, дава две различни сведения относно това, кой е бил български владетел в периода между 711 и 718 г. Както е известно, след 711 г. хан Тервел изчезва от всички извори [Цанкова-Петкова, Г. 1960, с. 619], и се появява отново у Теофан през 718 г. във връзка с опита за преврат на бившия император Анастасий II (Артемий):

„Никита Ксилинит писал на Артемий (Анастасий II) в Солун да отиде при Тервел, та с българска помощ да отидат срещу Лъв. Той го послушал, а Тервел му дал войска и 50 кентинария злато“ [Theoph. Conf., Chronographia..., р. 269].

Събитието е предадено по-подробно и ясно у патриарх Никифор, който въпреки, че не споменава името на Тервел, пояснява, че инициативата за преврата произлизала, както е и по-логично, от сваления император.¹

В същото време Теофан Изповедник твърди, че през 812 или 813 г., хан Крум поискал да бъде възобновен мирния договор между България и Византия при император Теодосий III и хан Кормесий:

¹ „Артемий, който бил заточен в Солун, отново се опитал да завладее императорската власт и се заел да извърши следното. Той писал на патриция Сисиний, с прозвище Рендакий, който се намирал по това време в земята на българите, изпратен тогава от императора, за да получи от тях военна помощ срещу сарацините, да му сътрудничи в това начинание, а да убеди и българите да му съдействат. Сисиний обещал да стори това. (Артемий) писал също на магистър Никита, с прозвище Ксилинит, който бил в Константинопол, както и на патриция Исая, който бил началник на т.нар. императорски Опсикион; (писал) и на Теоктист, който бил най-първият от императорските секретари по времето, когато той царувал, и на Никита, по прякор Антракс, началник на градските стени, – да си спомнят за старото приятелство и да бъдат готови да му сътрудничат, да отворят града и да го приемат като император [Nicephori Patriarchae Breviarium..., р. 300–301].

„През тази година Крум, вождът на българите, предложил отново мир на император Михаил чрез посредничеството на Драгомир, като искал да бъде възстановен договоротъ сключен при Теодосий Адрамитец и патриарх Герман с Кормесий, владетел на България по това време”².

Тук очевидно става дума за договора от 716 г., което означава, че по това време хан, според Теофан Изповедник е именно Кормесий [Цанкова-Петкова, Г. 1960, с. 616–619; Cankova-Petkova, G. 1963, p. 49].

Както е добре известно, в историографията има две основни гледища по въпроса, с варианти. Според класическата хипотеза на К. Иречек, Г. Баласчев и В. Златарски, която е по-разпространена, хан Тервел е управлявал до 724 г. (Баласчев) или до 718 г. (Златарски). Тези автори приемат, че Тервел подписва договора от 716 г., а също, че той е българският владетел, който помага да се свали арабската обсада на Константинопол (717 – 718 г.)³ и именно той участва в опита за преврат на Артемий (бившия император Анастасий II). Кормесий, който, според Теофан Изповедник сключва договора от 716 г., управлява между 739–756 г., като името му във връзка с този договор се появява по погрешка [Иречек, К. 1978, с. 156; Bury, J. V. 1889, p. 470; Баласчев, Г. 1898, с. 58–60; Златарски, В. 1970, с. 255; Мутафчиев, П. 1986, с. 118, 121; Артамонов, М. 1962, с. 197; Кутиков, В. 1974, с. 82–85; Рънсиман, С. 1993, с. 43–44; Примов, Б., Цанкова-Петкова, Г. 1981, с. 110–117; Венедиков, И. 1993, с. 21; Божилов, И. 2008, с. 665; Москов, М. 1988, с. 240; Oikonomides, N. 1988, p. 29].

В по-ново време възниква и друга идея – че Тервел слиза много по-рано от престола, заместен е от Кормесий и споменатите събития се случват именно при този български владетел. Съобщението на Теофан за участие именно на Тервел в опита за преврат на Анастасий II е резултат на грешка.⁴

Тъй като очевидно въпросът трудно може да бъде разрешен на базата на известните извори, са се появили и варианти на споменатите хипотези, които се опитват да съгласуват противоречивите сведения. В тези варианти най-често се допуска, че Кормесий (Крумесис, Кормисош) [Смядовски, Т. 1981, с. 29–35] е съвладетел, високопоставен боил, „младши архонт-владетел” [Рашев, Р. 2001, с. 80–81; Атанасов, Г. 2004, с. 59]. Има и хипотеза, че от 714 до смъртта на хан Тервел в 721 г., предвид комплицираната вътрешнополитическа и външнополитическа ситуация във Византия, той делегира властта в България на наследника си Кормесий и се отдава на кесарските си ангажименти, живеейки предимно в Константинопол [Vachkova, V. 2008, p. 18 – 19]! Друга хипотеза твърди, че „в 715 г., според Именника, след държавен преврат в Плиска кана Кормисош от рода Вокил сваля кана Тервел и става върховен господар на пливковските българи. В 716 г. той сключва мирен договор с Византия, а Тервел отива при солунските прабългари и навярно става техен господар. В 718 г. Тервел, начело на солунските (пра)българи се опитва да свали от престола Лъв III Исавър и да възстанови на него Анастасий II“ [Добрев, И. 2007, с. 275].

В случая нас ще ни интересува обаче нещо друго. Г. Г. Литаврин обръща внимание и на един друг проблем, който ми се струва много важен и който би могъл да послужи за база за решаването на въпроса за това кой е подписал договора от 716 г., ergo кой е на българския престол. Той е за характера на предоставяните на българите всяка година скъпи изделия (червени кожи и копринени тъкани) на

² Theoph. Conf., Chronographia..., p. 285. Подобно сведение има и у Продължителят на Теофан, но там не се споменава подновяване на конкретен договор, а е по-общо: „Владетелят на българите Крум се престорил, че желае споразумение и приятелство и иска (да сключи) мирен договор при условие, че онова, що се е давало ежегодно, мисля, във вид на данък, ще му го дават, както били установили предишните императори...” [Theoph. Cont., Chronographia..., p. 100]. По-конкретно е сведението у Анастасий Библиотекар, който е ползвал Теофан Изповедник: „През втората година от царуването на Михаил българският владетел Крум отново изпратил на император Михаил предложение за мир чрез Драгомир. Той държал за това, което по времето на император Теодосий Адрамитец и на патриарх Герман било по договор обещано на тогавашния български владетел Кормисош (Cormesio). С този договор се определяли границите от Милеона в Тракия, определял се (данък) в дрехи и червени кожи на стойност до 50 ливри злато; освен това се постановявало да се предават обратно бегълците от двете страни, ако се окаже, че са заговаряли срещу властта; търговците пък от двете страни да представят грамоти с печати; ако ли пък бѣдели открити някои без печат, да им се отнеме това, което носят и да се внесе в държавната хазна“ [Anast. Bibliothecarius, Chronographia tripertita..., p. 271]; срв. Литаврин, Г. Г., 1995, p. 37–41; Rochow, I. 1991, p. 311.

³ Преглед на арабските извори за обсадата на Константинопол у Mishin, D. 1996, p. 265–277.

⁴ Бешевлиев, В. 1960, с. 286; Бешевлиев, В. 1992, с. 112–113; Бешевлиев, В. 1956, с. 70–71; Cankova-Petkova, G. 1963, p. 49; Гюзелев, В. 1973, с. 42; Гюзелев, В. 2002, с. 97, 103; Москов, М. 1988, с. 251–255; Литаврин, Г. Г. 1995, с. 40; Филипу, Ф. 1993, с. 179–180; Филипу, Ф. 2012, с. 62. По-старата литература у Rochow, I. 1991, p. 93.

стойност 30 литри злато, по договора от 716 г. Г. Г. Литаврин отхвърля идеята на В. Кутиков – Н. Икономидис, че това е квота за внос на въпросните изделия в България, и показва добре, че е годишен данък. Същият данък, който е наложен за първи път през 681 г., след това прекъсван и после е възобновяван. През 716 г., във връзка с арабската заплаха за Константинопол данъкът е възстановен и размерът му увеличен. Кормесий-Кормисош обаче все пак не се избавя от съмнението за плащането му – затова той участва в опита за връщане на Анастасий II на престола в 718 г. според Теофан, Кормисош (а не както е в извора – Тервел), обещава да помогне на Анастасий II не само с войска, но и с 50 кентинария злато. Г. Г. Литаврин обръща внимание на голямата разлика на тази сума с размера на данъка определен по договора от 716 г. Петдесет кентинария злато се равняват на 360 000 номизми, а 30 литри – на 2160 номизми. Той с право определя този факт като много любопитен!

Според Г. Г. Литаврин, данъкът, който трябвало да плаща Византия на България, е много по-голям от споменатите 30 литри злато и се изчислявал на десетки хиляди номизми, а само част от него, на стойност не по-малко от 30 литри злато, се изплаща в натура, в твърде желана и действително ограничена за износ натура – червени кожи и копринени тъкани. Именно тези изделия повдигат престижа на техния притежател и били мечтани през VII–X в., както от славянските архонти на Балканите, така и от древните руси, от печенегите в причерноморските степи, от епископа на Кремона Лиутпранд, така и от българския хан и неговите боили. Плащането на част от данъка в натура е обичайна практика, добавя руският учен, и дава примери с други подобни договори. Хан Кормисош, с други думи, успял да получи от империята това, което никога не могли да получат хаганите на аварите [Литаврин, Г. Г. 1995, с. 40–41].

За разрешаване на проблема за това кой български владетел е подписал договора от 716 г. трябва да се тръгне именно от този „натурален“ данък на стойност до 30 литри злато.⁵ Г. Г. Литаврин е напълно прав да смята, че това е част от данъка, плащан от Византия. Но дори и това да не е така, тук важно е друго! Защо българският хан успява да постигне това, което нито един друг варварски владетел не постига – да получи скъпи **червени (пурпурни)** кожи и платове? Очевидно тук важната дума е червени! Щом тя е фиксирана в един междудържавен договор, значи не става дума за някакви фешън причини или да речем, защото българският хан е харесвал точно червения цвят! Става дума за това, че българският хан, подписал договора е имал право да носи такива дрехи. Червените (пурпурните) дрехи не са обикновени, както е добре известно, тях имат право да носят само императорът и членовете на неговото семейство. Единственият български хан, който е имал право да носи такива дрехи е хан Тервел – той е бил кесар! Ако приемем, че Кормесий е подписал договора, то тогава ще трябва да допуснем, че и той е бил също кесар. Това е могло да стане в два случая – или Кормесий е бил признат също за кесар, за което няма никакви сведения, или, че българските ханове по наследство са си предавали титлата кесар, което е невъзможно. Единственият, който можел да постави такова условие е бил хан Тервел! Погледнато така, включването на тази клауза в договора показва, че Теодосий III се е съгласил да признае кесарското достойнство на хан Тервел, което може би не е било потвърдено при окончателното сваляне на Юстиниан II от престола?

В научните изследвания напоследък има и друг опит за обяснение на тази „странна“ клауза в мирния договор. Така напр., според Ф. Филипу, хан Тервел, въпреки, че е бил провъзгласен за кесар извън правилата, е смятал, че се е изравнил, поне що се отнася до титлата, с византийския император, а с изсичането на печати по византийски образец е поставил основите за идеологическото уеднаквяване на българския владетел с византийския император. Именно за това му били нужни копринените платове и червени кожи, които поне през този период са щели да го уподобят на императора на Византия. Единственият източник за придобиването им била империята, а под натиска на събитията Теодосий не е имал възможност за преговори и е приел условията на Кормесий, заключава авторът [Филипу, Ф. 2012, с. 63–64].

Тази хипотеза не е вероятна, дори да приемем, че хан Тервел е станал кесар „извън правилата“. Тя почива на друга хипотеза, издигната от самия автор, че хан Тервел не е познавал точното значение на титлата „кесар“ и „по всяка вероятност е считал, че тя е равна на императорската титла, както е било по времето на Римската империя, или, че е имала значението на наследник на византийския престол, както е било до годините на управлението на Ираклий“ [Филипу, Ф. 2012, с. 48–49]. С други

⁵ Анастасий Библиотекар съобщава, че сумата е 50 литри злато, срв. Филипу, Ф. 2012, с. 57.

думи, хан Тервел не е познавал точното значение на титлата в това време, но в същото време е знаел добре нейното развитие от времето на Римската империя до император Ираклий?! Губи му се единствено съвременното ѝ значение, което е изключително странно! Ерго, хан Тервел, който сам е поискал титлата „кесар“, а не патриций, както е обичайната практика [Филипу, Ф. 2012, с. 44], всъщност не е знаел какво точно иска, а си мислел, че всъщност ще се изравни с императора!? По тази причина, хан Кормесий поискал копринените дрехи и червени кожи, тъй като очевидно бил убеден, че се е изравнил с императора!

Вторият въпрос, върху който ще се опитам да хвърля светлина, е за това, кои българи са участвали в опита за преврат от 718 г.? Както е известно, по този въпрос в историографията също няма единно мнение. Повечето автори са склонни да приемат, че в опита за преврат са участвали по-скоро солунските българи или/и солунските и плисковските [Бешевлиев, В. 1956, с. 108; Cankova-Petkova, Г. 1963, р. 51; Гюзелев, В. 1973, с. 43–45; Rochow, I. 1993, р. 100–102; Атанасов, Г. 2004, с. 59; Гюзелев, В. 1999, с. 110–111].

Това впечатление се получава от текста у Теофан, където се казва:

„Никита Ксилинит писал на Артемий (Анастасий II) в Солун да отиде при Тервел, та с българска помощ да отидат срещу Лъв. Той го послушал, а Тервел му дал войска и 50 кентинария злато” [Theoph. Conf., Chronographia..., р. 269].

Събитието е предадено по-подробно и ясно у патриарх Никифор, който въпреки, че не споменава името на Тервел, пояснява, че инициативата за преврата произлизила, както е и по-логично, от сваления император. От първата част на този текст се остава с впечатление, че именно плисковските българи са били повикани на помощ на сваления император:

„Артемий, който бил заточен в Солун, отново се опитал да завладее императорската власт и се заел да извърши следното. Той писал на патриция Сисиний, с прозвище Рендакий, **който се намирал по това време в земята на българите, изпратен тогава от императора, за да получи от тях военна помощ срещу сарацините**, да му сътрудничи в това начинание, а да убеди и българите да му съдействат. Сисиний обещал да стори това. (Артемий) писал също на магистър Никита, с прозвище Ксилинит, който бил в Константинопол, както и на патриция Исай, който бил началник на т. нар. императорски Опсикион; (писал) и на Теоктист, който бил най-първият от императорските секретари по времето, когато той царувал, и на Никита, по прякор Антракс, началник на градските стени – да си спомнят за старото приятелство и да бъдат готови да му сътрудничат, да отворят града и да го приемат като император“ [Nicephori Patriarchae Breviarium..., р. 300–301].

Във втората част обаче, впечатлението е, че са дошли солунските българи. То се създава заради споменатите лодки-еднодръвки, които довели със себе си:

„Обаче съдържанието на писмото било веднага известно на императора. Той заловил получателите на писмата, подложил ги на мъчения и те признали. На магистър Никита и на Теоктист отсякъл главите, а останалите, след като ги измъчил немалко и им отнел имотите, изпратил ги на заточение. Артемий пък заедно с патриций Сисиний и българите достигнал чак до Хераклея, **а заедно с тях дошли и лодките, които водели от Солун и които те наричали еднодръвки**. Императорът обаче писал на българите да предпочетат мира и да му предадат враговете. **А те започнали да се оправдават, поискали извинение и обещали да пазят условията на мира**. Те изпратили вързани при императора Артемий, заедно с архиерея на Солун и мнозина други, а на патриций Сисиний отрязали главата, изпратили и нея и се завърнали в своите земи”.

Това впечатление обаче е привидно, най-малкото по две причини:

1. От текста не става ясно кой точно е довел еднодръвките от Солун – дали българите или Артемий и Сисиний. Напълно възможно е това да не са били българите, въпреки известната „аксиома“, за естествения и перманентен българо-славянски съюз⁶, винаги и навсякъде [Nicephori Patriarchae Breviarium..., р. 300–301];

⁶ Цанкова-Петкова, Г. 1960, с. 619, бел. 3, отхвърля предположението на Златарски, че в опита за връщане на Анастасий II на престола са участвали славяни, на базата на съобщението у патриарх Никифор, че в похода срещу Константинопол са участвали и лодки-еднодръвки, тъй като в извора никъде не се съобщава за участието на славяни и предполага, че прабългарите са се научили да си служат с тях. С това участие на македонските славяни, според нея, се цели да се замени участието в този поход на македонските българи, на което обръща внимание В. Бешевлиев, който приема, че сведенията на патриарх Никифор се отнасят до македонските българи.

2. Патриарх Никифор съвсем ясно казва накрая, че след провала на заговора българите започнали да се оправдават, поискали извинение и обещали да спазват условията на мира. Това може да означава само едно – че те са нарушили някакъв мирен договор, вероятно този от 716 г. [Кутиков, В. 1962, с. 79–84; Кутиков, В. 1974, с. 74–76]. Значи става въпрос за плисковските българи. Предвид на известната неяснота на текста при патриарх Никифор, може да се допусне, с голяма доза условност, че са участвали и солунските българи [Павлов, П. 2000, с. 16–17]. Но участието на плисковските е задължително!

Изглежда обаче, че този епизод от българо-византийските отношения е предаден най-точно от Анастасий Библиотекар, нещо на което досега не е обръщано внимание в историографията:

„През същата година Никита Ксилинит писал на Артемий, който се намирал в Солун, да отиде при Тервел, та с българска помощ да потегли срещу Лъв. Той го послушал, отишъл при Тервел, комуто предоставил войска и му дал 50 кентинария злато. Тервел приел предложението и пристигнал до Константинопол”⁷.

Съобщението на Анастасий Библиотекар поставя нещата на местата им и дава още едно обяснение защо Тервел с такава охота е участвал в борбите около византийския престол.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Извори:

Anast. Bibliothecarius, Chronographia tripartita... – Anastasius Bibliothecarius, Chronographia tripartita – В: ЛИБИ, т. II., 1960. [Anastasius Bibliothecarius, Chronographia tripartita – V: LIBI, t. II., 1960.]

Const. Porph., De Thematibus... – Constantinus Porphyrogenetus, De Thematibus. – В: ГИБИ, т. V (увод, превод и бележки Г. Цанкова, П. Тивчев), 1964. [Constantinus Porphyrogenetus, De Thematibus. – V: GIBI, t. V (uvod, prevod i belezhki G. Tsankova, P. Tivchev), 1964.]

Nicephori Patriarchae Breviarium... – Nicephori Patriarchae Breviarium – В: ГИБИ, т. 3 (ИБИ, т. VI), 1960. [Nicephori Patriarchae, Breviarium – V: GIBI, t. 3 (IBI, t. VI), 1960.]

Theoph. Conf., Chronographia... – Theophans Confessor, Chronographia. – В: ГИБИ, т. 3 (ИБИ, т. VI), 1960. [Theophanes Confessor, Chronographia. – V: GIBI, t. 3 (IBI, t. VI), 1960.]

Theoph. Cont., Chronographia... – Theophans Continuati Chronographia – В: ГИБИ, т. 5, 1964. [Theophanis Continuati Chronographia – V: GIBI, t. 5, 1964.]

Изследвания:

Артамонов, М. 1962 – М. Артамонов. История хазар, Ленинград, 1962. [M. Artamonov. Istoriya khazar, Leningrad, 1962.]

Атанасов Г. 2004 – Г. Атанасов. Тервел, хан на България и кесар на Византия. Силистра, 2004. [G. Atanasov. Tervel, han na Bulgariya i kesar na Vizantiya. Silistra, 2004.]

Баласчев, Г. 1898 – Г. Баласчев. Българският господар Тервел. – Периодично списание на БКД, кн. LVII, 1898, 57 – 61. [G. Balashev. Balgarskiyat gospodar Tervel. – Periodichno spisanie na BKD, kn. LVII, 1898, 57–61.]

Бешевлиев, В. 1956 – В. Бешевлиев. Надписите около Мадарския конник. – В: Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа). София, 1956, 51–113. [V. Beshevliev. Nadpisite okolo Madarskiya konnik. – V: Madarskiyat konnik (Prouchvaniya varhu nadpisite i relefa). Sofia, 1956, 51–113]

Бешевлиев, В. 1960 – В. Бешевлиев. Три приноса към българската средновековна история. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. София, 1960, 283–300. [V. Beshevliev. Tri prinosa kam balgarskata srednovekovna istoriya. – V: Izsledvaniya v chest na Marin S. Drinov. Sofia, 1960, 283–300.]

Бешевлиев, В. 1992 – В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992. [V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia, 1992.]

Божилков, И. 2008 – Ив. Божилков. Византийският свят. София, 2008. [Iv. Bozhilov. Vizantiyskiyat svyat. Sofia, 2008.]

Венедиков, И. 1993 – Ив. Венедиков. Медното гумно на българите. София, 1993. [Iv. Venedikov. Mednoto gumno na balgarite. Sofia, 1993.]

⁷ „Eodem etiam anno Niceta Xylinites scribitat Artemium Thessalonicae morantem, quo perderetad Terbelin, quantinus cum auxilio vulgarico contra Leonem veniret. Quiobandiensad Terbelinabiit, et dateiquinquagintaauricentinararia; et hisreptis Constantinopolim venit...“ [Anast. Bibliothecarius, Chronographia tripartita..., p. 256.]

Гюзелев, В. 1973 – В. Гюзелев. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. – Исторически преглед, 1973, кн. 3, 28–47. [V. Gyuzelev. Uchastieto na balgarite v otblaskvaneto na arabskata obsada na Tsarigrad prez 717–718 g. – Istoricheski pregled, 1973, kn. 3, 28–47.]

Гюзелев, В. 2002 – В. Гюзелев. Началото на Regnum Bulgarorum в три непубликувани баварски хроники от XV в. – В: POLYHRONIA. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002. [V. Gyuzelev. Nachaloto na Regnum Bulgarorum v tri nepublikuvani bavarski hroniki ot XV v. – V: POLYHRONIA. Sbornik v chest na prof. Ivan Bozhilov. Sofia, 2002.]

Гюзелев, В., Божилов, И. 2006 – В. Гюзелев, Ив. Божилов. История на средновековна България VII–XIV в. София, 2006. [V. Gyuzelev, Iv. Bozhilov. Istoriya na srednovekovna Balgariya VII–XIV v. Sofia, 2006.]

Добрев, И. 2007 – И. Добрев. Хипотезата за прабългарския произход на светите братя Кирил и Методий. – В: Проблеми на Кирило-Методиевото дело и на българската култура през IX–Xв. Кирило-Методиевски студии, кн. 17. София, 2007, 261–282. [I. Dobrev. Hipotezata za prabalgarskiya proizhod na svetite bratya Kiril i Metodiy. – V: Problemi na Kirilo-Metodievoto delo i na balgarskata kultura prez IX–XV. Kirilo-Metodievski studii, kn. 17. Sofia, 2007, 261–282.]

Златарски, В. 1970 – В. Н. Златарски. История на българската държава през Средните векове. Т. 1, Първо българско царство, ч. 1. Епоха на хуно-българско надмощие. София, 1970. [V. N. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez Srednite vekove. T. 1, Parvo balgarsko tsarstvo, ch. 1. Epoha na huno-balgarsko nadmoshtie. Sofia, 1970.]

Иречек, К. 1978 – К. Иречек. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. София, 1978. [K. Irechek. Istoriya na balgarite. S popravki i dobavki ot samiya avtor. Sofia, 1978.]

Каймакамова, М. 1993 – М. Каймакамова. Сведения за Куберовите българи в българското летописание. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 35–44. [M. Kaymakamova. Svedeniya za Kuberovite balgari v balgarskoto letopisanie. – V: Studia protobulgarica et medievaliaeuropensia. V chest na profesor Veselin Beshevliev. V. Tarnovo, 1993, 35–44.]

Кутиков, В. 1962 – В. Кутиков. Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716 г. – Исторически преглед, 1962, кн. 3, 79–84. [V. Kutikov. Oshte po vaprosa za prilozhenieto na balgaro-vizantiyskiya dogovor ot 716 g. – Istoricheski pregled, 1962, kn. 3, 79–84.]

Кутиков, В. 1974 – В. Кутиков. Българо-византийският договор от 716 г. (Правно-историческо изследване) – Годишник на СУ, Юридически факултет. Т. 65, 1974, 71–117. [V. Kutikov. Balgaro-vizantiyskiyat dogovor ot 716 g. (Pravno-istoricheskoto izsledvane) – Godishnik na SU, Yuridicheski fakultet. T. 65, 1974, 71–117.]

Литаврин, Г. Г. 1995 – Г. Г. Литаврин. К дискусии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией. – Byzantinoslavica, t. 56/1, 1995, 37–43. [G. G. Litavrin. K diskusii o dogovore 716 g. mezhdu Vizantiei i Bolgariyey. – Byzantinoslavica, t. 56/1, 1995, 37–43.]

Москов, М. 1988 – М. Москов. Именник на българските ханове. София, 1988. [M. Moskov. Imennik na balgarskite hanove. Sofia, 1988.]

Мутафчиев, П. 1986 – П. Мутафчиев. История на българския народ (681–1323). София, 1986. [P. Mutafchiev. Istoriya na balgarskiya narod (681–1323). Sofia, 1986.]

Николов, Г. 2005 – Г. Николов. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). София, 2005. [G. Nikolov. Tsentralizam i regionalizam v rannosrednovekovna Balgaria (kraya na VII – nachaloto na XI v.). Sofia, 2005.]

Павлов, П. 2000 – П. Павлов. Държавите на Аспарух и Кубер или „две Бългрии“ на Балканите през VII–IX в. – Българска историческа библиотека, 2000, кн. 3, 10–20. [P. Pavlov. Darzhavite na Asparuh i Kuber ili „dvetе Balgarii“ na Balkanite prez VII–IX v. – Balgarska istoricheska biblioteka, 2000, kn. 3, 10–20.]

Примов, Б., Цанкова-Петкова, Г. 1981 – Б. Примов, Г. Цанкова-Петкова, България през VIII в. – В: История на България в четиринадесет тома. Т. 2. София, 1981. [B. Primov, G. Tsankova-Petkova, Balgaria prez VIII v. – V: Istoriya na Balgariya v chetirinadeset toma. T. 2. Sofia, 1981.]

Рашев, Р. 2001 – Р. Рашев. Прабългарите и българското ханство на Дунав. София, 2001. [R. Rashev. Prabalgariite i balgarskoto hanstvo na Dunav. Sofia, 2001.]

Рънсиман, С. 1993 – С. Рънсиман. История на Първото българско царство. София, 1993. [S. Ransiman. Istoriya na Parvoto balgarsko tsarstvo. Sofia, 1993.]

Смядовски, Т. 1981 – Т. Смядовски. Крумесис от мадарската скала и Кормисош от Именника едно и също лице ли са? – Векове, 1981, кн. 3, 29–35. [T. Smyadovski. Krumesis ot madarskata skala i Kormisosh ot Imennika edno i sashto litse li sa? – Vekove, 1981, kn. 3, 29–35.]

Филипу, Ф. 1993 – Ф. Φιλίππου, Η Βυζαντι-Βουλγαρική Συνθήκη Ειρήνης του 716, Βυζαντιακά, 13, 1993.

Филипу, Ф. 2012 – Ф. Филипу. Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя. Византийско-български политически отношения. София, 2012. [F. Filipu. Parvata balgarska darzhava i vizantiyskata oykumenicheskata imperiya. Vizantiysko-balgarski politicheski otnosheniya. Sofia, 2012.]

Цанкова-Петкова, Г. 1960 – Г. Цанкова-Петкова. Българо-византийски отношения при управлението на Тервел и Кормесий. – Изследвания в чест на Марин С. Дринов. София, 1960, 615–627. [G. Tsankova-Petkova. Balgaro-

vizantiyski otноsheniya pri upravlenieto na Tervel i Kormesiy. – Izsledvaniya v chest na Marin S. Drinov. Sofia, 1960, 615–627.]

Чешмеджиев, Д. 2010 – Д. Чешмеджиев. За буквалното тълкуване на една библейска алузия в Пространното житие на Константин-Кирил Философ, или за това дали Кирил и Методий са били (пра)българи. – *Palaeobulgarica*, 2010, № 4, 56–89. [D. Cheshmedzhiev. Za bukvalното talkuvane na edna bibleyska alyuziya v Prostrannoto zhitie na Konstantin-Kiril Filosof, ili za tova dali Kiril i Metodiy sa bili (pra)balgari. – *Palaeobulgarica*, 2010, № 4, 56–89.]

Bury, J. B. 1889 – J. B. Bury. A History of the Later Roman Empire. From Arcadius to Irene (395 A.D. – 802 A.D.). Vol. II. London – New York, 1889.

Cankova-Petkova, G. 1963 – G. Cankova-Petkova. Bulgarians and Byzantium during the First Decades after the Fondation of the Bulgarian State. – *Byzantinoslavica*. XXIV, 1, 1963.

Mishin, D. 1996 – D. Mishin. Les récits des auteurs musulmans sur expédition arabe de 716–718 contre Constantinople et “la ville des Slaves”. – *Byzantinoslavica*, t. 57/2, 1996, 265–277.

Oikonomides, N. 1988 – N. Oikonomides. Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716. – In: *Studies on the Slavo-Byzantine and West-European Middle ages (In memoriam Ivan Duychev)*. *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia*. Sofia, 1988, 29–31.

Rochow, I. 1991 – I. Rochow. Byzanzim 8. Jahrhundert im der Sicht des Theophanes. Quellenkritische-istorischer Kommentar zu den Jahren 715–813 (BBA, 57), Berlin, 1991.

Vachkova, V. 2008 – V. Vachkova. The Bulgarian theme in Constantinople’s monuments (A new approach to the study of Bulgarian and Byzantine cultural memory). – *Palaeobulgarica*, 2008, No. 4, 3–24.